

**Koostanud ja kommenteerinud
Toomas Karjahärm**

**1905. AASTA EESTIS:
MÄLESTUSED**

Toimetaja: Piret Ruustal
Kaanekujundus: Lemmi Kuulberg
Makett ja küljendus: Erje Hakman
Dokumendid ja register: Silvi Sirk

Uurimistöö on tehtud Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuses teadusteema IUT31-6 raames.

Raamatu väljaandmist on toetatud teadusteema IUT31-6 vahenditest.

© Toomas Karjahärm ja kirjastus Argo, 2016

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-527-69-4

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Saateks	7
---------------	---

ESIMENE OSA

Mälestused	11
Peeter Aleksander Speek	11
Mihkel Martna	16
Karl Ast Rumor	20
August Rei	30
Alma Ostra-Oinas	35
Joakim Puhk	45
Aleksander Tulp	51
Nikolai Köstner	55
Adele Ruttik-Dessler	63
Aleksander Oinas	70
Leopold Johanson	74
Eliise Kevend-Luik	77
Johannes Lehmann	81
Karl Neumann	86
Peeter Voldemar Epler	90
Albert Valdes	92
August Mõru	95
August Schulzenberg	98
Voldemar Päts	100
Aleksander Paldrock	107
Karl Koppel	110
Peeter Kann	113
Friedebert Tuglas	116
Hans Lattik-Harjakse	120
Johannes Reinthal	131

TEINE OSA

Rahvamälestisi 1905. aastast Eestis.....	135
Kommentaariid.....	326
Illustratsioonid.....	430
Isikunimede loend.....	432

SAATEKS

„Sügav ja laiaulatuslik murrang, mis toimus meie rahva ühiskondlik-poliitilises elus 1905. a. vabadusliikumisega, on jätnud kustumatud jäljed meie vahepealsesse minevikku ja mõjustab tunduvalt meie olevikku ja tulevikku. Ta oli meie rahva ajaloos üheks tähtsamaks pöördekohaks,“ kirjutas Hans Kruus 1932. aastal mälestuste ja dokumentide kogu „Punased aastad, I“ eessõnas.¹

Esimesele Kruusi toimetatud ja Friedebert Tuglase osalusel redigeeritud teosele, mis sisaldas 32 isiku mälestusi, pidi 1905. Aasta Seltsi toimetiste seerias järgnema veel kolm samalaadset väljaannet, kuid need jäidki ilmutamata. Veidi varem andis „Rahva Sõna“ kirjastus Mihkel Martna egiidi all välja kogumiku 18 isiku mälestustega; valdavalt olid autorid sotsiaaldemokraadid-tsentralistid, sh niisugused juhtivad tegelased nagu Martna ise, Karl Ast, August Rei ja Alma Ostra-Oinas.² Veelgi varem hakkas mälestusi ja dokumente koguma ja süstemaatiliselt publitseerima Eestimaa Kommunistliku Partei Ajalookomisjon (1925) Hans Pöögelmanni juhtimisel Leningradis.³ Osa neist ilmus EKP ajakirjades „Klassivõitlus“ ja „Proletaarne revolutsioon Eestis“. Seoses revolutsiooni 25. ja 30. aastapäevaga ilmus Eestis rohkesti 1905. aasta tegelaste mälestusi (mõned järjejuttudena) juhtivates ajalehtedes, nagu „Rahva Sõna“, „Vaba Maa“, „Päevaleht“, „Postimees“ ja „Uus-Eesti“. Raamatute kujul jõudsid esimesel iseseisvusajal trükivalgust näha

¹ H. Kruus. Saateks. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. 1905. Aasta Seltsi Toimetised II:1. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932.

² 1905. aasta revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Tallinn: Rahva Sõna, 1931.

³ 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (EKP Keskkomitee Ajalookomisjoni Toimetused, 1.) Leningrad: Külvaja, 1926. EKP Ajalookomisjoni kogutud mälestused ja dokumendid asuvad Rahvusarhiivi Riigiarhiivis (ERAF, F 27).

memuaarid, mille autoriteks on Johan Jans, Ferdinand Kull, Johannes Lehmann, Marta Lepp, Mihkel Martna. Tuglase „Noorusmälestused“ ilmusid tervikuna mõnede kärbetega juba alanud Nõukogude okupatsiooni tingimustes septembris 1940.

1905. aasta revolutsiooni uurimiseks asutati 1929. aastal Tartu ülikooli juurde 1905. Aasta Selts. Seltsi üleskutses paluti liikumises osalenud tegelastel saata seltsile oma mälestusi, et need välja anda revolutsiooni 25. aastapäevaks.⁴ 1905. Aasta Selts, millel oli 1930. aastate algul u 150 liiget ja kaks osakonda (Tallinnas, Tartus), arendas laiaulatuslikku tegevust, esmajoones algmaterjali arvelevõtmist ja kogumist. Ajalooprofessorite Hans Kruusi ja Peeter Tarveli üldjuhtimisel tegi suurema osa kogumistööst ära harukordse töövõime ja pühendumusega ajalooüliõpilane Voldemar Juhandi (Juhanson),⁵ kes seltsi teadusliku tööjõuna koostas ka mahuka uurimuse „1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis“, mis on jäänud käsikirja. Seltsi töö vilju on mitmete põlvkondade tänulikud uurijad saanud kasutada tänaseni. Ajaloolist pärimust 1905. aasta kohta sisaldavad ka Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide aruanded ajaloolise traditsiooni kogumise kohta (EKM EKLA, F 199, 200, võrguteavikud).

1905. Aasta Seltsi fondidesse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA, F 172) ja Rahvusarhiivi Ajalooarhiivis (EAA, F 3654) ning juuraüliõpilase Aleksander Looringu (ta kogus materjali seltsi ülesandel)⁶ isikufondis (EKM EKLA F 210) on talletatud mälestusi ja mälestuskilde ligi 300-lt inimeselt.⁷

⁴ **P. Treiberg, H. Kruus.** Üleskutse „1905. aasta Seltsilt“ 4. juulil 1929. – Postimees, 19.07.1929; Kaja, 10.07.1929; **P. Treiberg, H. Kruus.** Üleskutse 1905. aasta puhul. Jaanuar 1930. – 1905. I. 1905. aasta üleskutse. II. [V. Juhanson.] 1905. ja 1906. aasta sündmuste loend. Tallinn: 1905. Aasta Seltsi väljaanne, 1930, lk 3–4.

⁵ Voldemar Juhandi (a-ni 1935 Juhanson). – [V. Juhandi.] Sündmusi 1905. ja 1906. aastal. Koost. Voldemar Juhandi. – Akadeemia, 2005, nr 12, lk 2664.

⁶ **T. Rosenberg.** Läänemaalane Aleksander Looring 1905. aasta ajaloo uurijana. – Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis – müüdid ja tegelikkus. 3. detsembril 2005. a. Valgu klubis toimunud ajalookonverentsi materjalid. (Velise Kultuuri ja Hariduse Seltsi Toimetised, I.) Velise: Velise Kultuuri ja Hariduse Selts, 2006, lk. 24–30.

⁷ **P. Väljas.** 1905.–1907. a. revolutsiooni ajaloo uurimine ja käsitlused kodanlikus Eestis. Diplomitöö. Juhendaja Tiit Rosenberg. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateeder, 1986.

Laias laastus on mälestuste käsikirju kolme liiki: esiteks jutustaja poolt vabas vormis kirjepandu; teiseks suulised intervjuud ehe- dal või töödeldud (toimetatud ja redigeeritud nii sisult kui vormilt) kujul; kolmandaks vastused ringkirjadele, küsimustikele⁸ või üksikutele eriküsimustele.

Käesoleva kogumiku esimeses osas tuuakse lugejani valik revolutsioonisündmuste kaasaegsete mälestusi (neid on 25), mille üleskirjutused pärinevad 1930. aastatest. Valdavalt on need kohendatud ja toimetatud intervjuud, mida 1905. Aasta Selts valmistas ette publitseerimiseks.

Kogumiku teises osas avaldatakse tervikuna Voldemar Juhandi koostatud kompaktna kaheosaline mälestustekogu „Rahvamälestisi 1905. aastast Eestis”, mis valmis koostaja 1934. aasta suvel sooritatud matkade tulemusena Harju-, Lääne-, Järva- ja Pärnumaale mõisate põletamise alale. Seal intervjuueeris ta suunavate küsimustega enam kui sadat kohalikku inimest. Juhandit huvitas esmajoones pärimus mõisate ründamise ja sellega seonduvate asjaolude kohta 1905. aasta detsembris, ent selle kõrval pani ta kirja ka teavet revolutsioonisündmuste kohta laiemalt. Juhandi on algupäraseid jutustusi-intervjuusid kriitiliselt juba töödeldud ja andnud neile enam-vähem tervikliku jutustuse kuju. Jutustuste pealkirjades on märgitud kirjeldatavad sündmused või arutletavad küsimused. Intervjuueeritavate isikuandmed 1905. aasta kohta heidavad valgust nende sotsiaalsele seisundile ja asukohale (vald, küla, mõis). Teave jutustajate kohta intervjuueerimise ajal (1934) on lisatud nende koondnimekirja sissejuhatuses. Kogumikus leiduvad jutustused on grupeeritud kihelkondade kaupa järjestuses: Hageri, Kose, Juuru, Türi, Jüri, Harju-Jaani, Rapla, Märjamaa, Vigala, Kullamaa ja Pärnu-Jaagupi.

Dokumentide publitseerimisel on lähtunud üldtunnustatud põhireeglitest. Akadeemilise väljaandena mõeldud raamatus on omaaegseid tekste tänapäeva ortograafiareeglitele kohandatud minimaalselt. Varem toimetatud käsikirjade tekste pole üldjuhul muudetud, kuna nende võrdlemine algallikatega on keeruline või üldse võimatu. Ajalehtedes toimetatud kujul avaldatud materjale

⁸ Küsimustik 1905. aasta kohta. Eestimaa kongressi eellugu, „Volta” koostolek ja maaleminek. Tartu: 1905. Aasta Selts, 1934.

pole redigeeritud. Suure ja väikese tähe kasutust pole muudetud. Kõik kuupäevad tekstis ja dokumentides on toodud nii, nagu need esinevad originaalis, s.o enamasti vana kalendri järgi. Ilmsed trükivead on parandatud, isikunimede õigekirja on vajadusel ja võimalusel (kui see on teada) täpsustatud muude allikate, leksikonide ja uurimiskirjanduse põhjal. Dokumendid avaldatakse tervikuna, üksikud väljajätted on märgitud katkestusjoontega nurksulgudes [---]. Nurksulgudes on vajadusel lisatud teksti mõistmist hõlbustavad lühiõiendused, tähed ja sõnad. Dokumentide juurde kuuluvad sisulised kommentaarid, mis on seletavat ja täpsustavat laadi ega sea ilmtingimata eesmärgiks jutustaja kuvandit ümber lükata. Tekstis märgitud tegelaste biogrammide juures on põhitähelepanu revolutsiooniaastatel, revolutsiooni eel- ja järelperioodil.

Minu tänusõnad kuuluvad kõigile, kes uurimistööle, raamatu kirjutamisele ja väljaandmisele kaasa on aidanud.

Koostaja

ESIMENE OSA

MÄLESTUSED

Peeter Speek

P. Speek 1905. a. rewolutsioonist

Rahvusliku sotsialdemokraatia tekkimine Eestis

1905. aasta keskel, kui Wene alamatele luba anti märgukirjadega oma soove ülemuste ette kanda, ilmus Peeterburi nädalakirjas „Prawo“¹ nr. 26, lhk. 2148 „eestlaste petitsioon“.² Eestlaste wiletsat seisukorda lähemalt kirjeldades nõuti seal Asutawat Kogu,³ autonoomiat, põhja Liiwimaa⁴ ühendamist Eestimaaga ja muid poliitilisi, ühiskondlisi ja omawalitsuslisi uuendusi.

Selle märgukirja kohta kirjutab dr. P. Speek, kes praegu Ühisriikide kongressi raamatukoguhoidja Washingtonis.⁵

See märgukiri sisaldab Eesti rahwuse küsimuse lahendamise programmi, tolelaegse (1904.–5. a.) Eesti sotsialdemokraatlise tööliste partei (föderalistide)⁶ üldprogrammis seiswa rahwuslise enesemääramise nõudmise wäljendusena – Eesti rahwa suhtes.

Selle märgukirja eestikeelset algkirja kopeerisime mimiograafiliselt⁷ paljudes eksemplaarides ja lewitasime teda katte all üle maa laiali meie sala- ja awalikkude organisatsioonide ja ka mõne tähtsama ja meile isiklikult tuntud „Uudiste“ lugeja keskel. Kui arwamised ja arwustused märgukirja sisu kohta Tartusse tagasi tulid, siis arutasime ta läbi, tegime mõned muudatused ja wõtsime ta lõplikult wastu. Kogu asja ajasime ennemini salaja kui awalikult. Muuseas hoidsime märgukirja walmistust Wene sd. tööliste partei organisatsiooni liikmete (tsentralistide) eest salaja. Asi tuli päris

awalikuks ainult siis, kui selle märgukirja wenekeelses tõlkes Liiwi- ja Eestimaa kuberneridele, Peeterburis tollaegse siseministrile (wist Goremõkinile),⁸ tollaegsele suurele Wene wõimumehele Trepowile⁹ ja ka keisrikoja kantseleile¹⁰ käest-kätte andsime. Selleks oli kolmeliikmeline delegatsioon: mina, kui juht ja kaks liiget – maata talupoega, üks Tartu- ja teine Wiljandimaalt.

Ka esinesime meie palwega nii Peeterburis kui ka Tallinnas¹¹ ja Riias¹² (kuberneridele), et Eestis lubatakse wallamajade juures maata talupoegade koosolekuid pidada, et delegaatsid ülemaalisele maata talupoegade kongressile walida, milleks meie energiliselt luba nõutasime – stihhiliselt tulewa mässu ähwarduse ettekäände all.¹³

Meie oleksime wististi niisuguse luba saanud, kui mitte rewolutsioon enne ei oleks tulnud. Selleks oli tundemärke olemas. Ehk küll Trepow ennast lubaga ei sidunud, siiski ütles ta, et „*все зависит от Эстляндского и Лифляндского губернаторов, если они скажут, что можно, то центральное правительство не будет учинять препятствий*”.¹⁴

Lopuhin,¹⁵ tollaegne Eestimaa kuberner Tallinnas, oli asja poolt, kuna Liiwimaa kuberner (wist Swägentsew?) [Zvegintsov],¹⁶ ka wastu ei rääkinud, asja üle järele mõtelda lubades. Peeterburis aitas meie asjale kaasa Tartu ülikooli endine rektor panslawiit Budilowitš,¹⁷ kes mind isiklikult tundis, kui saksluse wastast Baltimaal.

Budilowitš ise oli ka äge saksluse wastane. Muidugi jätsin ma targu oma arwamise talle wäljendamata, et Baltimaal sakslust murda, tuleb enne Wene isewalitsus murda. Budilowitš oli tol ajal rahwahariduse ministri abi. Ta rääkis Trepowiga isiklikult meie asja pärast. Ka temale ütelnud Trepow, et ta lubaandmise täielikult kuberneride hooleks jätab. Aleksei Nõu, mu endine kooliõpetaja, kes tol ajal Riias kubermangu walitsuses ametnikuks oli, rääkis meie kongressi loanõudmise asjus kuberneriga Riias. Wiimane lubanud sarnase otsuse Peeterburi saata, kui Lopuhhini omagi, kelle käest ta asja enne järelepärIDA kawatsenud.

Nii olid meie tiiwad kerkwil, kuid rewolutsioon tuli peale ja andis meile plaanitatud legaalse lennu asemel hoopis teistsuguse lennu!¹⁸

Wõib ehk küsida, mis tarwis meie kõike seda tegime?

Muidugi ei mõtelnud meie, et Wene võimud meie pärispüüetele, meie programmi nõudmistele, vastu tulewad. Meie ülesanne oli teine: meie maata talupoegi, n.n. „maaproletariaati“ organiseerida ja ka Eesti rahwa masset äratada rahvuslist poliitikat ajama, peasjal. tööliste (maa ja linna omade) huwide seisukohalt väljamine, nagu meie ise oma ülesannet tol ajal wormuleerisime. Meie tagamõtteks, nii palju kui mäletan, oli see, et kui meil suur vägew organisatsioon on, et siis pärastpoole, meil ehk võimalik on Eestile kõikseisuslist omawalitsust – rahvuslist autonoomiat territoriaalsel alusel (Eestimaa ja Põhja-Liivimaa kokku)¹⁹ – Wene walitsuselt välja pressida, ja siis, muu seas, ka Saksa parunite eesõigusi hävitada²⁰ ja, ka maata talupoegadele maad muretseda,²¹ seeläbi maatöölise (moonameeste ja sulaste) elujärge kergendades, sest kui osa neist maa peale asub, siis väheneb seeläbi maatöölise arw ja nende tööjõu pakkumine turul, mille tagajärjeks oleks olnud kõrgem tööpalk ja parem, rohkem inimlik ümberkäimine pere-meeste poolt oma moonameestega ja sulastega. See oli meie, kui föderalistide, püüdmiste tagamõte.

Meie wormaalses programmis oli küll ainult rahvuslise enesemääramise õiguse nõudmine, nii nagu see Wene sd. programmis²² oli, kuid meie andsime sellele nõudmisele konkreetlise sisu – Eesti rahwa ühendamine territoriaalse autonoomia alal.²³

Tolleaegsete tingimuste juures ei olnud meil Eesti iseseiswuse nõudmist juba lihtsalt sellepärast, et meil niisuguse nõudmise läbiwiimiseks reaalne jõud ja võimalus puudus. Ja kui meil niisugune jõud ja võimalus oleks käepärast olnud, siis kahtlemata oleksime meie esimestena platsis olnud Eesti iseseiswuse nõutamisega.

Niisugune tollaegne olukord ja muuseas ka tarwidus mõnikord võimudele „hambasse rääkida“ seletab meie ütelist märgukirja 1. osas, pärast sissejuhatust, et meie Wene riigi „ühtsust tunnustame“.²⁴ Tuleb seda silmas pidada, et see märgukiri oli ju määratud Wene isewalitsuse võimudele!

Et meie oma märgukirja ja selle tagamõtteid Wene sots.-dem. organisatsiooni liikmete eest esiotsa warjul hoidsime, siis tuli see küll peasjalikult sellest, et need meid „kodanluses“ ja „rahvusluses“ süüdistasid, „seletades“, et meie püüded käia „proletariaadi huwidele vastu“ jne. Sellega ühenduses tuleb mul üks pisuke

1905. a. wahejuhtumine meelde: 1905. a. rewolutsiooni päewil panid edueraakondlased,²⁵ wist Jaan Tõnissoni²⁶ ettewõttel, rongikäigu Tartus toime. Wene üliõpilased, suuremalt jaolt sots.-dem. ja sots.-rew., olid tänawal demonstrantidele kallale kippunud, kusjuures nad Eesti lipu, wist Tõnissoni käest ära kiskunud ja maha wisanud.²⁷ Pärast ühel üldkoosolekul ütles Mihkel Martna,²⁸ meid föderaliste arwustades: „Nii on Jaan Tõnisson Eesti rahwusliku lipu maha wisanud, kuna Peeter Speek selle nüüd omakord üles tõstnud on.“ M. Martna oli meie, kui föderalistide, tigidam wastane. Tema kuulus Wene, s.o. tsentralistide hulka ja suurem, kaugelt suurem osa Eesti haritlasi s.-d. olid ka seal – meie wastu.²⁹ Ehk meie küll wormaalselt nendega läbi käisime, siiski pidasime meie neid oma kõige tüsedamateks ja ka õelamateks wastasteks kogu Eestis ja nimelt rahwuse küsimuses.

Nüüd meie püüdmi ja wõitlust üle 20 aasta eest tagasi meelde tuletades, teeb mulle iseäranis heameelt teadmine, et meie tolleaegsed wastased, näit. Alma Ostra,³⁰ Rei,³¹ M. Martna j.t.³² wiimaks ometigi omale jäädawa kodu Eesti rahwusliku lipu all on leidnud – lipu all, mille kandmist nad meile hirmsaks patuks – proletariaadi äraandmiseks – pidasid.³³ Aeg arendab asju ka inimeste ajudes!

* * *

Mul on niisugune arusaamine 1905. a. rewolutsiooni ajast Eestis, et kui Jakobsoni sakalaaegne liikumine³⁴ tähendas Eesti rahwusliku eneseteadmise ärkamist, siis tähendas 1905. a. liikumine selle ärkamise rahwahulkade wõi massi keskel lewinemist ühendatud sotsiaalse ärkamisega. Kui palju sellel liikumisel mõju oli ja kas tal üldse tunduwat mõju oli pärastiseks wabadusewõitluseks, mis Eesti rahwale iseseiswuse tõi, ei tea mina, kui sellest Eesti suurajast wäljas ja eemal oleja,³⁵ ütelda.

Nägin kuskil praeguses Eesti ajalehes, et keegi nimetas meie tolleaegset föderalistlikku liikumist rahwuslik-radikaalseks.³⁶ See on minu arwates üsna tabaw nimetus. Lisaksin weel juurde liikumise täpsemaks iseloomustamiseks sõna „tööliste“, nii: rahwuslik-radikaalne tööliste liikumine.

Meie organisatsioonis oli hoopis palju rohkem töölisi linnast, eriti aga maalt maata talupoegi, mõisa moonamehi ja ka talusulaseid, kui Wene tsentralistlikus organisatsioonis. Wiimane oli

alguses ja jäi ka mõneks ajaks ainult haritlaste organisatsiooniks – wenelased, juudid ja eestlased kokku.³⁷ Meie organisatsioonis aga ei olnud ei wenelasi ega ka juute.³⁸ Meie ilmusime tegewusväljale kohe alguses, wist 1904. a. lõpu poole Eesti tööliste organisatsioonina Tartus. See oli muidugi salaorganisatsioon, umbes, kui õieti mäletan, 25–30 liikmega. Suurem osa nendest olid kingsepatöölised Tartus.³⁹ Warsti tuli sellele juurde maata talupoegade organisatsioon Wiljandimaal.⁴⁰ Wene sots.-dem. organisatsioon asutas tööliste rühma umbes pool aastat hiljem.⁴¹

Enne rewolutsiooni mahasurumist oli meie organisatsioonil wõi parteil umbes 20.000 liiget,⁴² kes meie programmi wastu wõtnud olid, meie kohalistesse organisatsioonidesse olid astunud ja ka sinna oma liikmemaksu maksnud. Wene sots.-dem. organisatsioonil olid ainult mõned sajad liikmed.⁴³ Nende juhid trööstisid ennast küll sellega, et nende liikmed olewat eneseteadlised marksistid, kuna meie, selles asjas oma liikmetega uhkustada ei wõiwat.⁴⁴ See nende trööst oli ju osalt õigustatud – nende liikmed olid rohkem propageeritud, sest inimest oma rahwuse eitamisele wiia on kui mitte päris wõimatu, siis wäga raske asi!⁴⁵ Ja seda ometigi nõuab õigeusklik marksism. Ehk meil küll juhte haritlastest wähe oli,⁴⁶ siiski oli meil suur jõud „Uudistena“.⁴⁷ Lehel oli enne rewolutsiooni mahasurumist 11.000 kindlat tellijat – arw, mida tol ajal ühelgi teisel Eesti lehel ei olnud.⁴⁸

Peeter A. Speek.

Vaba Maa, 15. august 1926.